

STAD VAN KOOPMANSCHAP EN VREDE — EEN INLEIDING

JOHAN OOSTERMAN

'Brugge is een grote en welvarende stad en een van de grootste markten van de wereld.' Pero Tafur, een Castiliaanse edelman, reist in 1438 door Europa. Daarbij doet hij uiteraard Brugge aan: centrum van handel en cultuur bij uitstek. In zijn reisbeschrijving vergelijkt Tafur Brugge en Venetië, een stad die hij eerder op zijn reis uitgebreid aandeed, en hij concludeert dat Brugge de grootste bedrijvigheid kent.¹

Tafur bezoekt Brugge op een cruciaal moment. De stad was kort voordien tegen haar landsheer, Filips van Bourgondië, in opstand gekomen, en werd juist in de dagen van Tafurs bezoek getroffen door strenge strafmaatregelen die een ernstige inperking vormden van de handel. Pas na langdurige onderhandelingen, die bekroond worden met de intocht van Filips de Goede op 11 december 1440, komt er een einde aan drie moeilijke jaren.²

Het belang van de Brugse opstand in 1436-1438 voor de verhouding tussen stad en landsheer, en ook voor de interne stedelijke verhoudingen kan moeilijk overschat worden. Velen ondervonden tijdens deze periode aan den lijve dat het rad van Fortuna hen die hoog zijn gezeten spoedig de ondergang kan brengen. Brugse chroniqueurs gaan uitvoerig in op de gebeurtenissen: opstand, onderhandelingen en intocht beslaan tientallen folia in enkele van de belangrijkste kronieken over het Brugge van de vijftiende eeuw. De opstand vormde voor Brugge een uitzondering in de verder overwegend vreedzame en welvarende vijftiende eeuw, en zal juist daarom op tijdgenoten zoveel indruk hebben gemaakt. Brugge komt namelijk in de vijftiende eeuw tot uitzonderlijke bloei, en ziet zijn rol als internationaal centrum nog toenemen terwijl het als plaats van artistieke productie in het Europa ten noorden van de Alpen nauwelijks zijn gelijke kent.

Deze omstandigheden vormen de achtergrond bij de bestudering van de literaire cultuur in Brugge tijdens de vroege rederijkerstijd. Dit tijdvak is in de Nederlandse letterkunde vaak gezien als een weinig aantrekkelijk ahangsel van de Middeleeuwen, terwijl de rederijkers uit de zestiende eeuw dan weer als de voorlopers op brekebenen van de Renaissance zijn opgevat. Meer en meer dringt het besef door dat we in de rederijkerij in feite te maken hebben met een vernieuwing in literair, cultureel en maatschappelijk opzicht die niet afgedaan kan worden als verschijnsel uit het 'Herfsttij der Middeleeuwen', maar die een vitaliteit vertoont die overeenkomsten heeft met die

¹ TAFUR 1874; LETTS 1926-a. Zie ook LETTS 1926b, 136-142 waar juist het bezoek aan Brugge ter sprake komt.

² Zie hierover de bijdrage van Derycke & Van Bruaene aan deze bundel. Het standaardwerk over de Brugse opstand is DUMOLYN 1997.

van de Italiaanse Renaissance. Een vergelijking is dan ook op diverse punten zinvol (al wordt ze binnen het kader van deze bundel niet uitgewerkt). Opkomend humanisme, een hernieuwde oriëntatie op de klassieken en het grote belang dat gehecht wordt aan de retorica zijn kenmerkend voor de (literaire) cultuur van de Nederlanden in de Bourgondische tijd.³ Er zijn voldoende redenen om de tijd van de rederijkers te onderscheiden van de periode die eraan voorafgaat: met de komst van de rederijkers begint een nieuwe fase in de ontwikkeling van de nederlandse letterkunde.

Het dateerbare begin van de rederijkerij in Brugge is Goede Vrijdag 1 april 1428, de dag waarop volgens een oude legende de Heilige Geestkamer werd opgericht.⁴ Maar de rederijkerij komt uiteraard niet uit de lucht vallen. Zowel in sociaal-maatschappelijk als in letterkundig opzicht zijn er voorlopers aanwijsbaar en omstandigheden die van beslissende invloed zijn geweest. We moeten die voor alles op drie terreinen zoeken: het literaire leven in Brugge omstreeks 1400, de broederschapscultuur en de Franse letterkunde.

Brugge kende wat we nu een 'bloeiend literair leven' zouden noemen. Het was een grote stad met een hoge mate van geletterdheid en talrijk zijn de aanwijzingen dat de letterkunde er een belangrijke plaats innam. De stad kende grote en kleine bibliotheken en collecties, het Brugge boekbedrijf produceerde naast getijdenboeken en boeken voor de internationale markt ook handschriften met Nederlandstalige literatuur en in archieven en kronieken hebben zangers, sprekers, schrijvers en spelers hun sporen nagelaten.⁵ Zelfs op de muren van Brugge woningen was de literatuur aanwezig, zoals blijkt uit de voorstellingen met rijmspreuken die enkele jaren geleden in het huis De Pacience zijn ontdekt.⁶

De bekendste en belangrijkste literaire verzameling uit Brugge aan de vooravond van de rederijkerstijd wordt gevormd door de teksten uit het Gruuthusehandschrift: liederen, gedichten en gebeden, waarin een opvatting over literatuur en dichterschap zichtbaar wordt die grote verwantschap vertoont met die van de kort daarna optredende rederijkers.⁷ Als het vermoeden juist is dat enkele van de vroege Brugse rederijkers al behoorden tot de kring van dichters en liefhebbers rond het Gruuthusehandschrift, is de poëtische verwantschap onder meer te verklaren door directe persoonlijke

³ Recent nog zeer nadrukkelijk bepleit door B.A.M. Ramakers in zijn oratie 'De pijlen van Philoktetes, of de ongreepbaarheid van de rederijkers' (Groningen, 11 mei 2004). Zie ook de inleiding van FEBEL 2001, 9-35 over het probleem van de periodisering op de grens van Middeleeuwen en Renaissance.

⁴ Voor kanttekeningen bij deze datum, zie de bijdrage van Derycke & Van Bruaene.

⁵ Een zeer globaal overzicht biedt LEMAIRE 1981. Zie ook HOGENELST & VAN OOSTROM 1995, 240-260.

⁶ Hieraan is de omslagillustratie van dit boek ontleend. Zie over deze schildering VANDERMAESEN 1999.

⁷ Deze stelling is nadrukkelijk uitgewerkt door RIERINK 1991.

beïnvloeding. Hoe die precies is verlopen, laat zich moeilijk aanwijzen, vooral ook omdat het streven naar individualiteit en oorspronkelijkheid vreemd was aan de dichters op het breukvlak van Middeleeuwen en Renaissance. Stilistische overeenkomsten in de poëzie van rederijkers en hun voorlopers zijn een uitvloeisel van een poëtica waarin imitatie geen zonde maar een deugd is. Maar ook al zal het probleem van auteurschap en toeschrijving nooit geheel en al oplosbaar zijn, toch is het wel degelijk zinvol dieper in te gaan op de stijl van de rederijkers en op de ontwikkelingen in hun poëtische taal en techniek.⁸ In ieder geval biedt Brugge aan het einde van de veertiende en gedurende de vijftiende eeuw relatief veel materiaal voor dergelijk onderzoek: meer dan uit enige andere stad in de Nederlanden zijn er gedichten bewaard die met de vroege rederijkerij en haar voorgeschiedenis in verband kunnen worden gebracht. Het is verleidelijk dit te verklaren uit het vroege ontstaan en de snelle opbloei van deze beweging in Brugge. In elk geval wordt meer en meer duidelijk dat de wortels van de rederijkerij in westelijk Vlaanderen gezocht moeten worden, waar Brugge veruit de grootste stad was. Brusselse aanspraken op de vroegste rederijderskamer — Den Boeck uit 1401 — blijken uit recent onderzoek niet erg sterk.⁹

Rederijderskamer zijn vaak naar het model van geestelijke broederschappen opgezet. Naast regels die het letterkundige functioneren van het gezelschap betreffen, vinden we in hun reglementen dan ook een veelheid aan rechten en plichten op het gebied van de godsdienstbeoefening. De sterk ontwikkelde broederschapscultuur in de Zuidelijke Nederlanden vormde een uitstekende voedingsbodem voor de organisatiestructuur van de rederijderscultuur: het model lag al klaar. Het is dan ook niet vreemd dat verschillende kamers rechtstreeks zijn voortgekomen uit geestelijke broederschappen. In Brugge geven de bronnen aanleiding te denken dat het zo is verlopen bij de Drie Santinnen, de tweede rederijderskamer van de stad. Ook in de oudste Brugse kamer, de Heilige Geest, speelde religiositeit een belangrijke rol, al zijn er geen vijftiende-eeuwse reglementen om dat te staven. De oprichtingslegende, opgetekend in de zeventiende eeuw, zit vol godsdienstige symboliek: het gezelschap bestond uit zijn oprichter, Jan van Hulst, en nog twaalf anderen die, zoals Jezus en zijn twaalf apostelen brood braken op Witte Donderdag. En terwijl ze dit deden vloog er een duif binnen — reminiscentie aan de Heilige Geest. Wie weet ligt ook aan de Heilige Geestkamer een geestelijk gezelschap ten grondslag.¹⁰

⁸ Over de poëtica van de rederijders MOSER 2001; substantiële studies over de toepassing van poëtische technieken door rederijders ontbreken. Zie wel het prachtige FEBEL 2001 over de in veel opzichten vergelijkbare poëzie van de rhétoriciens.

⁹ COIGNEAU 1999-2000; zie ook de nog niet gepubliceerde dissertatie van Van Bruaene (Gent, 2003).

¹⁰ In ieder geval blijkt uit de bijdrage van Brinkman aan deze bundel dat er op het gebied van de verwevenheid van literaire kringen en geestelijke broederschappen nog spectaculaire nieuwe ontdekkingen mogelijk zijn.

De combinatie in één gezelschap van godsdienstbeoefening en letterkundige activiteiten, heeft in Noord Frankrijk een lange traditie die bijvoorbeeld in Atrecht zeker al in de dertiende eeuw begint. In de veertiende eeuw en vijftiende eeuw ontstaan in Henegouwen, Picardië en Frans-Vlaanderen, maar ook in het iets zuidelijker gelegen Normandië de *Puys Marial*, die zich toeleggen op de devotie tot Maria door middel van het in competitieverband schrijven van lofdichten op de Moeder van God. Dat deze *puys* en de sterk verwante *Chambres de rhétorique* deel uit maakten van de hechte stedelijke cultuur blijkt onder meer uit het feit dat de voordracht van mariale lofdichten in steden als Doornik, Rijsel, Atrecht en Amiens een vaste plaats op de kalender had.¹¹

De kunst van de *rhétoriciens* — waarschijnlijk meer nog die uit de steden dan die aan het hof — heeft een belangrijke invloed uitgeoefend op het werk van de vroege rederijkers.¹² Ze ontmoetten elkaar in elk geval tijdens de interstedelijke wedstrijden, die in de vijftiende eeuw vaak nog zowel voor Franstalige als Nederlandstalige gezelschappen waren opengesteld. Het netwerk moet echter hechter zijn geweest en de contacten frequenter, al onttrekken ze zich goeddeels aan onze waarneming. Soms zien we in stadsrekeningen de naam opduiken van een *rhétoricien*, terwijl dichters in hun werk soms melding maken van hun verblijf in een Vlaamse stad: zo schrijft Jean Régnier, als dichter met hof én stad te verbinden, met merkbaar genoegen over zijn verblijf in Brugge.¹³ De stad lag in geografisch opzicht dicht bij de Franstalige gebieden en bovendien speelde het Frans er een prominente rol in het leven van alledag. De adel en het stedelijk patriciaat bedienden zich vaak van deze taal en behoorden tot degenen die het meest belangstelling toonden voor de allernieuwste Franse letterkunde.¹⁴ Bovendien was het Frans de taal van de handel en als zodanig voor vele Bruggelingen een vereiste in hun werkzaamheden. Niet voor niets zijn juist uit deze stad diverse tweetalige leesboekjes bewaard om spelerwijs Frans te leren.¹⁵ Invloed van het Frans was in Brugge dan ook niet iets van buitenaf, maar eeuwenlang onderdeel van het leven in de stad zelf. Vooral vanaf het einde van de veertiende eeuw toen, door de Bourgondisering van politiek en cultuur, de Franse taal en cultuur nog aan prestige wonnen, was die invloed op alle niveaus duidelijk. Maar met die toenevende invloed ontstond ook de behoefte er iets eigens tegenover te stellen:

¹¹ GROS 1992 en GROS 1996.

¹² Zie KOOPMANS 1995 over 'rhétorique de cour et rhétorique de ville'.

¹³ Hierover OOSTERMAN 1999-2000, 20-21.

¹⁴ Twee voorbeelden: Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen in de tweede helft van de veertiende eeuw, toonde duidelijk belangstelling voor het werk van Guillaume de Machaut en Eustache Deschamps. Een eeuw later verzamelde Lodewijk van Gruuthuse, naast veel ander werk, de allernieuwste teksten van *rhétoriciens* als Jean Molinet, George Chastelain, Robertet en Michault.

¹⁵ JEANNIN 1990; SPUFFORD 1995.

de kunst van de rederijkers is in feite de Vlaamse reactie op de Bourgondische cultuur, het Nederlandstalige gezicht van de *Art de rhétorique*: de kunst van retorica.

De kunst van de rederijkers en hun gezelschapscultuur zijn ingebed in de wereld waarin ze ontstaan zijn. De stad Brugge in de Bourgondische tijd vormde een van de brandpunten van die wereld. Er is dan ook alle reden de literaire cultuur van Brugge nader te beschouwen. Wie speelden een rol, wat was het belang van instituties (en daarbij gaat het niet alleen om rederijkerskamers en broederschappen, maar ook om de stad, de kerken en kloosters, de adel, het Bourgondische hof, de buitenlandse koopliedenaties), wat was de plaats van de Franse en Latijnse, maar ook van de Duitse, Engelse en Italiaanse taal en literatuur, welke wisselwerking bestond er tussen letterkunde en andere kunstvormen en wat was de rol van het onderwijs? Het zijn nog maar een paar van de vragen die aan de orde kunnen komen. Een studie naar de letterkunde in één specifieke stad biedt de mogelijkheid meer in detail in te gaan op alle aspecten van de literaire communicatie in hun onderlinge verwevenheid, waarbij uiteraard niet vergeten mag worden dat zo'n stad, en dat geldt zeker voor Brugge, op zijn beurt deel uitmaakt van een groter netwerk.¹⁶ De cultuur van de rederijkers, waarin interstedelijke wedstrijden zo'n prominente rol spelen, is zelfs ondenkbaar zonder zo'n netwerk.

De sociale en maatschappelijke kanten van de letterkunde zijn goed te bestuderen op het niveau van 'cultuurkringen', voor de meer poëtische aspecten ervan ligt dat moeilijker. Toch is meer dan eens betoogd dat er relaties bestaan tussen 'genre en gewest', dat bepaalde vormen van versificatie in de epiek kenmerkend voor Brabant zijn, terwijl andere juist vaker in Vlaanderen optreden. Er is daarom ook geen enkele reden af te zien van de vraag of bepaalde genres, of bepaalde stilistische en formele aspecten bij voorkeur in Brugge voorkomen en elders juist zeldzaam zijn. Twee daarvan verdienen vermelding: de bijzondere aandacht voor allegorie en typologie en de experimenteerlust. Misschien zijn deze twee zelfs samen te vatten als aandacht voor de ornamentele kant van de taal (die uiteraard ook elders een belangrijke rol speelt, maar in veel Brugse — of beter misschien West-Vlaamse — teksten wel zeer opvallend voorkomt). De allegorieën in het Gruuthusehandschrift sluiten aan bij Franse voorbeelden maar zijn uniek in de Nederlandse letterkunde. Toch zijn ze goed te verbinden met andere (West-)Vlaamse of zelfs Brugse teksten waarin dezelfde procédés voorkomen. Het werk van De Roovere geeft blijk van een opvallend plezier in het spel met taal en literaire vormen. Datzelfde kan gezegd worden over de teksten in het Gruuthusehandschrift.¹⁷

¹⁶ Zie hierover de bijdrage van Koopmans aan deze bundel.

¹⁷ De bijdrage van Willaert aan deze bundel is maar een van de inmiddels vele publicaties waarin dit gedemonstreerd wordt.

Aan het einde van de veertiende eeuw hebben we in Brugge voor het eerst te maken met literatuur die heel duidelijk te plaatsen is in haar context en die bovendien aantoonbaar van invloed geweest is op latere ontwikkelingen. De liederen, gedichten en gebeden in het Gruuthusehandschrift vormen zodoende het beginpunt van een ooit te schrijven geschiedenis van de literatuur in Brugge tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Het zou mooi zijn dat verhaal in ieder geval te laten doorlopen tot Eduard de Dene, die in zijn werk, dat rond het midden van de zestiende eeuw tot stand kwam, eenzelfde fascinatie aan de dag legt voor vorm die we ook van de Gruuthusedichters kennen. Bovendien heeft De Dene met zijn uitgave van het werk van Anthonis de Roovere een belangrijke bijdrage geleverd aan de kennis die we hebben van de vroege rederijkerij te Brugge. Die geschiedenis is er voorlopig nog niet, en ik zal de verleiding bedwingen om alvast de contouren ervan te schetsen. Er liggen wel al bouwstenen klaar, maar vele nieuwe moeten nog worden aangedragen. Deze bundel presenteert enkele daarvan. Er is nieuw materiaal over de kring rond het Gruuthusehandschrift (Brinkman) en over de oprichters en eerste leden van de Brugse Heilige Geestkamer (Derycke en Van Bruaene), er worden nieuwe interpretaties gegeven van het Gruuthuseliedboek (Willaert) en van de Blijde Inkomst van Filips de Goede in 1440 (Ramakers) waarmee een einde kwam aan de Brugse Opstand en zijn nasleep, en er wordt ingegaan op de positie van Brugge als ontmoetingsplaats van rederijkers en rhétoriciens (Small) en als 'draaischijf' bij de verspreiding van teksten en, meer algemeen, van cultuuruitingen (Koopmans).

De zes hier gepubliceerde bijdragen zijn het resultaat van een rondetafelgesprek dat in oktober 2000 plaatsvond op initiatief van de Onderzoeksschool Mediëvistiek, die ook de publicatie mede mogelijk gemaakt heeft.¹⁸ De grillen van Fortuna hebben ertoe geleid dat het meer dan vier jaar heeft geduurd voor het tot publicatie komt. Uit al deze bijdragen wordt duidelijk dat de literatuur in Brugge het steeds moest hebben van uitwisseling, van contacten met andere steden, andere gewesten, andere talen en culturen. In de koopmansstad Brugge wist men beter dan waar ook dat het vreemde vaak een verrijking vormt en geen bedreiging is voor het eigene. De mentaliteit van de koopman is zichtbaar in het literaire bedrijf van de stad. De grootste bedreiging voor handel is oorlog en politieke onrust, zoals men in Brugge aan den lijve ondervond in de jaren 1436-1440. Het vormde tegelijkertijd een bedreiging voor de literaire cultuur van de rederijkers: interstedelijke wedstrijden werden onmogelijk en ook de openbare manifestaties van rederijkerscultuur stonden in zo'n periode op een laag pitje. Toen het einde van de Bourgondische periode naderde, meteen na de dood van Karel de Stoute in 1477, werd Vlaanderen bedreigd door oorlogsgeweld omdat de Franse

¹⁸ Ik ben daartoe uitgenodigd door Frits van Oostrom en Frank Willaert, waarvoor ik ze hier nogmaals van harte wil danken. Bijzondere dank voor hun bijdrage aan de bijeenkomst te Brugge gaat uit naar Noël Geirnaert en Brody Neuenschwander.

koning het ontstane machtsvacuüm wilde uitbuiten. Het bestuur van Brugge realiseerde zich dat de stad onvoldoende beschermd was tegen eventuele aanvallen en zocht naar versterking. De kennis om muren en wallen te versterken bleek echter in de eigen stad niet aanwezig en moest van elders gehaald worden. In de *Excellente kroniek van Vlaanderen* wordt de versterking van de verdedigingswerken uitvoerig beschreven en wordt, enigszins verontschuldigend, meegedeeld dat Brugge op militair gebied was achtergebleven omdat Brugge geen stad van oorlog was, maar een stad van koopmanschap en vrede.

Bibliografie

- COIGNEAU, D., “Den Boeck” van Brussel: een geval apart?, in: *Jaarboek De Fontaine 49-50* (1999-2000), 31-44.
- DUMOLYN, J., *De Brugse opstand van 1436-1438*. Kortrijk-Heule, 1997.
- FEBEL, G., *Poesia ambigua oder Vom Alphabet zum Gedicht. Aspekte der Entwicklung der modernen französischen Lyrik bei den Grands Rhétoriciens*. Frankfurt am Main, 2001, *Analecta Romanica* 62.
- GROS, G., *Le poète, la Vierge et le prince du Puy: étude sur les Puys marials de la France du Nord du XIVe siècle à la Renaissance*. Paris, 1992.
- GROS, G., *Le poème du puy marial. Étude sur le serventois et le chant royal du XIVe siècle à la renaissance*. Paris, 1996.
- HOGENELST, D. & F. VAN OOSTROM, *Handgeschreven wereld: Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*. Amsterdam, 1995.
- JEANNIN, P., ‘Der “Livre des métiers”. Das älteste vielsprachige Kaufmannslexikon’, in: K. Friedland (red.), *Brügge-Colloquium des Hansischen Geschichtsvereins 26.-29. Mai 1988: Referate und Diskussionen*. Keulen 1990, 121-130.
- KOOPMANS, J., ‘Rhétorique de cour et rhétorique de ville’, in: J. Koopmans e.a., *Rhetoric — Rhétoriciens — Rederijkers*. Amsterdam, 1995, 67-81.
- LEMAIRE, C., ‘Nederlandse wereldlijke literatuur in de laat-Bourgondische tijd’, in: *Vlaanderen 31* (1982), 140-144.
- LETTS, M., *Pero Tafur, Travels and adventures, 1435-1439*. London, 1926.
- Letts, M. H. I., *Bruges and its past*. Brugge, 1926-b.
- MOSER, N., *De strijd voor rhetorica: poëtica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Amsterdam, 2001.
- OOSTERMAN, J. B., ‘Tussen twee wateren zwem ik: Anthonis de Roovere tussen rederijkers en rhétoriciens’, in: *Jaarboek De Fontaine 49-50* (1999-2000), 11-29.
- RIERINK, M., ‘De missing link. Het Gruuthuseliëdboek als schakel tussen het Hoofse lied en rederijkerskunst’, in: Herman Pleij e.a., *Op belofte van profijt: stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam, 2001, 135-150, 372-375.
- SPUFFORD, M., ‘Literacy, trade and religion in the commercial centres of Europe’, in: K. Davids and J. Lucassen (red.), *A miracle mirrored: the Dutch Republic in European perspective*. Cambridge, 1995, 229-283.
- TAFUR, P., *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*. Madrid, 1874.
- VANDERMAESEN, M., ‘Het huis de Patiëntie’, in: M. Ryckaert & A. Vandewalle, *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*. Tielt, 1999, 110.